

**«Я ЩАСЛИВИЙ, ЩО ДИНАМІКА МОЇХ УЯВЛЕНЬ ПРО
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ВСТИГАЄ ЗА ЗМІНАМИ В СУСПІЛЬСТВІ»:**

**НА ПИТАННЯ РЕДКОЛЕГІЇ «ЗБІРНИКА» ВІДПОВІДАЄ
СТАНІСЛАВ КУЛЬЧИЦЬКИЙ**

**1. Наскільки Ваші праці репрезентують сучасний
історіографічний процес?**

Міг би обмежитися простою відповіддю: не мені оцінювати власний доробок, останнє слово належить історіографам (стосовно наукових праць) і громадськості (щодо публіцистики). Та я розумію, що запитання адресується всім історикам, які визначають історіографічний процес в добу стрімкої трансформації суспільного життя. У такому контексті можу твердити: я щасливий, що динаміка моїх уявлень про суспільне життя встигає за змінами в суспільстві.

Зміни в суспільному житті є об'єктивними і позитивними. Незважаючи на все, що з нами трапилося – однозначно позитивними. Перехід від соціалізму до капіталізму (якщо вживати звичну з радянських часів, хоч і помилкову термінологію) не міг бути іншим. Ми потрапили в світ первинного капіталізму, який приніс рекетирство, рейдерство, корупцію, злидні, знецінення розумової праці, жахливе падіння стандартів культури, тобто все те, що позначається відсутнім в українській мові словом «беспредел». Ми позбавилися розписаного наперед по п'ятирічках спокійного життя, в якому кожний мав наперед визначену за кількістю і якістю частку матеріальних і культурних благ. Та без перехідного періоду, в якому з'являється «беспредел», нам не увійти знову в ту цивілізацію, від якої ми були відлучені на початку ХХ ст. Не варто сподіватися на зовнішню силу, яка без проблем влаштує наше життя. Адже проблема коріниться в нас самих. Щоб ми зрозуміли це, історія підкинула переконливий аргумент, пов'язаний з возз'єднанням Німеччини у 1988 р.: 20 років і трильйонні витрати не ліквідували остаточно поділ її громадян на «вессі» і «оссі».

Майже всі мої ровесники лише пристосовуються, нерідко з глибокими психологічними травмами, до реальності, яка почала формуватися після 1991 р. У мене інша доля, я йду врівень з поколінням моїх учнів, яке репрезентує сучасний історіографічний процес. Історія – це наука з колосальним обсягом матеріалу, який треба вивчити й осмислити. Навіть покоління 40-річних потребує допомоги з боку старших за віком. Щасливий, коли можу допомогти йому.

2. Ваша самоідентифікація як історика.

Це багатовимірне запитання, тому існує кілька варіантів відповіді.

По-перше, треба обирати між спеціалізацією і універсалізацією. Давно переконався у справедливості висловлювання Козьми Пруткава: вузький фахівець подібний флюсу. Такий фахівець не зробить висновків, які заслуговують на увагу колег. Після захисту кандидатської дисертації я змінив хронологічне поле своїх досліджень з XIX на XX ст. Не жалкую, хоча тепер доводиться постійно перебувати на лінії вогню. Залишаючись в рамках вітчизняної історії міжвоєнного часу, я після 2000 р. практично одночасно зайнявся дослідженнями в галузі Російської революції 1917 р. та історії України після 1991 р. Без книг на ці теми комуністична революція 1918–1939 рр. залишилася б для мене незрозумілою. Більше того, я не зміг би вийти на нове в історичній науці поняття – комуністичну революцію 1918–1939 рр., яка здійснювалася методом силового насадження некорисних або вкрай шкідливих для суспільства реформ.

По-друге, існує різниця між прикладними і теоретичними дослідженнями. Зосередження історика на конкретиці або на теорії однаково небезпечне, і тут теж треба обирати «золоту середину». В радянські часи я робив спроби теоретично осмислити такі поняття, як співвідношення диктатури і демократії, радянський народ як нова історична спільність, загальносоюзний народно-господарський комплекс. Маю статті на ці теми, які вже тоді принесли мені розчарування, тому що абстрактні категорії не вкладалися у повсякденну реальність. Після 1991 р. я скористався новим для мене становищем викладача у вищій школі, щоб читати майбутнім магістрам курс методології історичних досліджень. Отже, у безпосередньому спілкуванні зі студентами освоювалися ази сучасних методологій, які мої колеги на Заході вивчали, коли були студентами. На жаль, вже пізно досконально познайомитися з усім арсеналом теоретичних досліджень, нагромаджених світовою історіографією XX ст. На це елементарно не вистачає часу.

По-третє, є різниця між чистою наукою і науковою публіцистикою. Я не маю на увазі науково-популярні праці, тобто виклад фахових висновків популярною мовою. За п'ять років мого співробітництва з Укрінформом у мене нагромадилися сотні таких праць. Це переважно статті в районних і обласних газетах. Наукова публіцистика, як мені здається, зовсім інша річ. Це – спроба вплинути через ЗМІ на свідомість людей, які мають владу і продукують рішення. Так склалися обставини, що я дістав можливість реалізувати свої пошуки в сфері щонайменше двох вкрай заполітизованих тем у вигляді як звичайних публікацій, так і наукової публіцистики. Це – голод 1932–1933 рр. і проблема ОУН–УПА.

3. Як проходила Ваша інтеграція в науковий соціум XX і XXI ст.?

Мабуть, мова йде про вчених, які допомогли мені стати частиною світового наукового соціуму. Спочатку скажу про вчителів, які здійснювали безпосередній

вплив на формування моїх наукових і моральних якостей. Це – університетські професори, з яких виділяються П.Каришковський, З.Першина і С.Ковбасюк. Особливе місце посідає проректор Одеського державного університету ім. І.Мечникова і завідувач кафедри історії України С.Ковбасюк, який три роки керував моїми курсовими і дипломною роботою. Працюючи майже кожного дня в архівах і бібліотеках, я написав підсумкову працю «Нариси з історії залізничного будівництва на півдні України в дореволюційний період», яка базувалася на матеріалах двох десятків центральних (включаючи Ленінград та Москву) і обласних архівів. Своїм учителем університетського періоду вважаю також І.Гуржія, з яким я не раз зустрічався під час його наїздів в Одеський обласний державний архів, а також співробітників архіву – його директора І.Хіоні і А.Бачинського. Анатолій Бачинський був не тільки моїм учителем в архівній справі, але й другом.

Підготовкою кандидатської дисертації керував Д.Вірник, який очолював відділ історії народного господарства і економічної думки Інституту економіки АН УРСР. В дисертації аналізувалися економічні процеси, пов'язані із залізничним будівництвом в Україні у дореволюційний період. Вона виявилася істотно меншою за обсягом, ніж дипломна робота, але була аналітичною, а не фактографічною. Досі жалкую, що не знайшов часу, щоб підготувати працю до публікації. З десятків опублікованих статей далеко не вичерпують її змісту.

Своїм учителем я вважаю П.Гудзенка, який прийняв мене у свій відділ в Інституті історії АН УРСР в 1971 р., а потім передав колектив мені, коли вийшов на пенсію. Неформальним консультантом моєї дисертації була А.Митрофанова – одна з провідних фахівців Інституту історії СРСР АН СРСР протягом багатьох десятиліть. Без її допомоги я не зміг би осмислити важку й зовсім недосліджену проблему, яку підняв в цій дисертації – нагромадження ресурсів для індустріалізації Радянського Союзу в роки перших п'ятирічок. Митрофанова посприяла мені і в ускладненнях, які виникли після захисту. Ніхто не вважав дисертацію слабкою, але історики твердили, що я маю претендувати на ступінь доктора економічних наук, а економісти – на ступінь доктора історичних наук. Мене викликали на експертну раду ВАК з історичних наук, як це завжди робиться в конфліктних ситуаціях. А через 10 років я став членом цієї ради і ще зустрівся з вченими, які тримали мене «на килимі».

Повний текст докторської дисертації був опублікований «Науковою думкою». Не раз зустрічалися мені посилання на неї у західній літературі. Тепер написав би дослідження на цю тему в іншому ключі, але її фактична основа не застаріла. Поясню на прикладі.

Кремль використовував мережу магазинів «Торгівля з іноземцями» для викачування золотовалютних нагромаджень у населення, яке не охоплювалося картковою системою постачання. Під час влаштованого Сталіним терору голодом в Україні філіали і закупівельні пункти Торгсину були просунуті в сільську глибинку, щоб викачати у селян побутове золото та срібло. В дисертації і книзі

є відповідь на питання, яку частку в банківських резервах СРСР займали видобуток золота і виручка магазинів Торгсину.

Слід визначити вплив істориків на формування мого світогляду після того, як українська наука увійшла у світовий історіографічний процес. Мабуть, вирішальний вплив здійснила на мене наукова творчість вчених, яких я не мав честі знати особисто – А.Тойнбі і І.Лисяка-Рудницького. Окремо слід зазначити Дж.Мейса. Ми з ним займалися однією проблемою, підходячи до неї з протилежних сторін: я – з соціально-економічної, він – з національної. Виявилось, що обидва підходи складають у своїй сукупності цілісність, яка розкриває загадку Голодомору.

4. Чи вважаєте Ви себе «радянським істориком»?

У 1993 р. Дж. Мейс надрукував в одному з американських журналів велику статтю «Як Україні дозволили згадати». Майже в усіх статтях журнального номера йшлося про український голод, і було ясно, що саме автор мав на увазі: згадати про цю трагічну подію. В окремому підрозділі Мейс проаналізував мій тодішній доробок з проблематики Голодомору і зробив такий висновок: починаючи досліджувати тему, Кульчицький був типовим радянським істориком, коли ж закінчив дослідження, то став просто істориком. Висновок, з яким я погоджуюсь, був зроблений людиною, яка дивилася на українські реалії з американського берега. Він тим цінніший, що в цій же статті трапляються цілком негречні вислови на мою адресу. Це вже пізніше ми стали друзями і соратниками в дослідженні теми Голодомору.

5. Якими є перспективи розвитку історичної освіти в сучасній Україні?

Мова йде про історичну освіту в загальноосвітній школі. Історія України у вищих навчальних закладах всіх спеціальностей тривалий час читалася через те, що студенти в школі раніше вивчали історію СРСР. Теперішні випускники вже знають вітчизняну історію, і вивчати її у всіх вузах недоцільно. Гуманітарна підготовка повинна залишатися, але без дублювання пройденого в школі.

Історична освіта в школі спирається на доброякісну методичну базу, створену за участю фахівців НАН України і Академії педагогічних наук. Для кожного класу випущені альтернативні підручники, вчитель може обрати найкращий з них. До його послуг – методичний матеріал по кожній темі і хрестоматії. Є нормативна база, яка визначає обсяг знань. Затверджені тести, які об'єктивізують оцінку знань.

Проте політична боротьба в суспільстві позначається на історичній освіті. Історична свідомість представників лівих партій залишається на радянському рівні. Коли вони перебирають в свої руки важелі влади, то роблять все можливе, щоб повернути в школу стереотипи сталінського курсу «Історії ВКП(б)». Український інформаційний простір майже цілком завойований російськими ЗМІ, а в Росії відбувається повзучий ренесанс радянських історичних стереотипів.

В руках С.Ніколаєнка Міністерство освіти і науки України починає відігравати реакційну роль. Керівники його підрозділів з великим стажем роботи не витримують тиску і шукають собі інше місце роботи.

Є одне принципове питання, пов'язане з постановкою історичної освіти. Мова йде про те, чи вивчати минуле двома паралельними потоками, тобто відділити вітчизняну історію від всесвітньої, чи створити підручники, в яких минуле України викладатиметься в контексті всесвітньої історії. Я двічі побував у Брауншвейзі (ФРН), де знаходиться спеціалізований інститут, в якому аналізуються під методичним кутом зору підручники усіх країн з історії і географії. Добре знаю практику підручникотворення в сучасній Польщі. Світовий досвід свідчить, що історія в школі не повинна поділятися на два різних курси. Можна приділити вітчизняній історії половину обсягу підручника, не у цьому справа. Поляки і французи, які мають підвищену чутливість до вітчизняної історії, так і роблять. Але минуле кожної країни нерозривно пов'язане зі світовим історичним процесом.

Я стояв на такій позиції з кінця 80-х рр., потім дозволив переконати себе, що відродження вітчизняної історії в школі буде полегшене, якщо вона викладатиметься окремо. Думаю, однак, що вже надходить час прилучитися у викладанні історії в школі до загальноєвропейських зразків.

6. Чи можливо вирішити проблему «історія та ідеологія»?

З горбачовською «перебудовою» в наше життя увійшло містке поняття – плюралізм. Кращі підручники для школи тепер дають учням певні набори фактів з різними варіантами оцінки. Це формує плюралістичне мислення і стереоскопічний зір на події минулого. Учні повинні розуміти, що вони вільні у спробах сформулювати власну точку зору, оцінювати минуле з самостійно обраних позицій.

Громадяни вільної країни розмовляють різними мовами, мають різні переконання, сповідують різні релігії. Щоб стати повноцінними громадянами, вони повинні бути патріотами, тобто відданими своїй країні, і націоналістами, тобто любити свою націю. З терміном «нація» виходить багато непорозумінь, Східна Європа надто довго була скута імперськими обручами. Але не треба думати, що любов до власної нації обов'язково пов'язана з ненавистю до всіх інших. Тим більше, що сучасна нація – це сплав людей різних національностей.

Отже, до терміну «націоналізм» треба поставитися спокійно, а термін «інтернаціоналізм» слід відкинути як неіснуючий. Інтернаціоналістами себе оголошували ті політики, які бажали взяти гору над націоналістами. Фактично ж не може бути людей між двома націями, нема людей без роду-племіні.

Якщо взяти до уваги все сказане вище, то проблема «історія та ідеологія» розсмокчеться сама собою. Історію можна конструювати з позицій консерватизму, лібералізму, фемінізму, соціалізму, комунізму, клерикалізму тощо, і всякий раз вона буде іншою. Проте минуле залишатиметься адекватним собі.

7. Скільки історіографічних та методологічних «поворотів» траплялося на вашому науковому шляху?

Відмову від марксизму-ленінізму не можна вважати методологічним поворотом. Марксизм-ленінізм був чим завгодно, але тільки не методологією. Витискування марксистсько-ленінських стереотипів з власної свідомості – це болючий і тривалий процес. Навіть в останні роки я з подивом пересвідчуюсь, що певні поняття, що сприймалися як аксіома, насправді є частиною ідеологічної тюрми, в якій нас тримали від народження.

Коли ми маємо справу зі справжніми методологіями, повороти непотрібні. Підходи Арнольда Тойнбі, Макса Вебера або школи «Анналів» до історичного процесу різні, але не суперечать один одному. Ми просто дивимося на минуле під різними кутами зору, беремо з нього те, що співпадає з нашими уявленнями про нього, або, навпаки, вражає і шокує. Минуле багатогранне, а давнє минуле настільки чуже нам, що ми його ніколи не зрозуміємо повністю через відсутність відповідних рецепторів.

Історіографічні повороти – це зміна не тем, а напрямів досліджень. У 1990-х рр. упродовж дев'яти років, тобто три планових цикли наш відділ досліджував проблему радянського тоталітаризму. Це був цілісний напрям досліджень, який не освоювався у позаакадемічному науковому середовищі. Ми не створили узагальнюючої монографії, але в процесі вивчення проблеми стали іншими. На початку 90-х рр. я солідаризувався з новим терміном, що тоді ставав модним – комунофашизм (цим поняттям об'єднувалися фашизм, нацизм і комунізм). Тепер бачу тільки деякі споріднені риси між фашизмом і нацизмом, але розумію, що це зовсім різні явища, які сприймаються нашою свідомістю як щось цілісне тільки тому, що А.Гітлер і Б.Муссоліні стали союзниками. Мене дивує, що сталінський наказ вважати націонал-соціалістів фашистами все ще має силу в нашій країні, на всьому пострадянському просторі і навіть за його межами.

Комунізм, як я думаю тепер, не можна об'єднувати з нацизмом і фашизмом в єдину тоталітарну цілісність. Фашизм не дотягував до тоталітарності, а комунізм переріс її. Він утворив з держави і суспільства певну цілісність, своєрідне державосуспільство.

8. Чи змінилися Ваші пріоритети у шуканні «правди історії»?

Минуле – це те, що відбулося, воно об'єктивно має один вимір, на всіх – тільки один. Історія є тлумаченням минулого, і тому у кожного, хто має здатність втручатися в історичний процес – своя правда. Простий приклад – святкування 300-річчя Полтавської битви. Російські представники в українсько-російській комісії зі співробітництва запропонували цей ювілей, але навіть не подумали, що святкувати його нам, м'яко кажучи, не з руки. Я не хочу сказати, що реконструкція Полтавської битви українськими істориками повинна відрізнятись від тієї, яку створили вчені з Росії або Швеції. Щоб не допустити

фальсифікації історії, картина битви повинна відповідати джерелам, що збереглися і пройшли через науковий аналіз. Але ставлення до здобутих фактів у громадян кожної країни має бути своїм.

Країнам, які протягом віків конфліктували між собою, важко створити спільний підручник з історії. Коли виникла ідея написати російсько-український навчальний посібник, в нашому суспільстві піднялася справжня буря. Адже ми мали спільну навчальну дисципліну, яка називалася «історією СРСР». Це була звичайна історія Росії з окремими вставками з минулого інших держав, які Російська імперія поглинула в процесі становлення. Словосполучення «історія СРСР феодального періоду» не шокувало, бо всі розуміли, що йдеться про історію Росії. Та у незалежної України з'явилися свої національні інтереси, аніскільки не схожі на інтереси Росії. Тепер ми оцінюємо своє минуле з іншої географічної точки: Києва, а не Москви. Така оцінка є цілком природною, інколи вона проявляється навіть у географічних назвах. Наприклад, Закарпатська Україна для Києва – це наша земля за Карпатськими горами, а для Праги це була їхня територія перед Карпатами. Поки Закарпаття перебувало у складі Чехословаччини, воно мало іншу офіційну назву.

Отже, не треба шукати правду історії, у кожного народу вона своя. Історія – це більше, ніж наука, це – усвідомлення себе народом, найважливіша складова частина національної ідентичності. Ми повинні дивитися у дзеркало історії власними очима, якщо хочемо позбавитися ризику розчинитися серед інших народів і зберегти себе як націю.

Існує й інший варіант відповіді на це запитання, якщо його перевести в іншу площину. Часто стверджують, що є тільки одна «правда історії», а все, що відрізняється від неї – фальсифікація. У попередньому варіанті я не розвивав цієї теми, а просто вказав на можливість фальсифікації і додав, що описувана подія (йшлося про Полтавську битву) мала відповідати джерелам, які пройшли через науковий аналіз. Адже існує окрема галузь історичної науки, яка забезпечує такий аналіз – джерелознавство.

Формулюючи другий варіант відповіді, почну з того, що у історика непорівнянно більші можливості створити концепцію, ніж у фізика, астронома чи біолога. В усіх сферах буття, що описуються певною наукою, є сума усталених фактів, які не пов'язані між собою причинно-наслідковими зв'язками. Вчений, який пов'яже їх, створює гіпотезу. Коли зв'язки між покладеними в основу гіпотези фактами не можна інтерпретувати в інший спосіб, а раніше встановлені закономірності не суперечать їй, вона стає теорією, тобто природжує здобуті знання. Концепція є формою існування гіпотези в процесі її перетворення в теорію.

Не так важко зрозуміти, чому у історика більші можливості для створення концепцій, у тому числі фальсифікаторських. Представники точних або природничих наук вивчають окремі прояви об'єктивних закономірностей. Через ці прояви вони й встановлюють відповідні закономірності. А історик вивчає

суб'єктивні дії історичних осіб, які викликані довільною кількістю відомих або невідомих чинників. У нього є необмежені можливості створити концепцію собі до душі, і лише потім відібрати для її обґрунтування придатні факти, а всі непридатні – проігнорувати. У фальсифікаторських концепціях фігурує не тільки обмежена кількість придатних фактів. В них порушується розмірність фактів і спотворюються причинно-наслідкові зв'язки між ними. Можна сказати навіть більше. Якщо у таких концепціях заінтересована держава, вона здатна створювати фальшиву реальність, яка лягає в основу офіційної історії. Не раз я у цьому переконувався, вивчаючи історію українського Голодомору і проблему ОУН–УПА.

Здійснюючи ревізію історії радянської доби, вчені ризикують натрапити на опір політичних сил, які ідентифікують себе з нею. Тому ревізія історії СРСР («переписування історії») стає полем політичної боротьби. Голодомор або проблема ОУН–УПА зовсім не випадково перетворилися на арену ідеологічного протистояння між Україною і Росією. Росія вважає себе спадкоємицею СРСР і не схильна розкривати сталінські «скрині Пандори».

Насамкінець висловлю ще одну рекомендацію. Вчений повинен уникати глорифікації історії свого народу. Населення стає нацією, якщо знає власне минуле, але фальсифікація історії з патріотичних міркувань непотрібна і некорисна. Обов'язок історика – донести до народу всю правду про його минуле, навіть якщо вона гірка. Історичні міфи можуть бути корисними для формування національної пам'яті, але у тривалій перспективі вони однозначно шкідливі. Адже міфи розкриваються...

9. Що є запорукою ефективного функціонування тандему «учитель–учень»?

Коли я став доктором наук, то заслужив право мати учнів. Оскільки з того часу пройшло три десятиліття, нагромадився певний досвід спілкування з учнями. Помножений на досвід спілкування з власними учителями, він може бути підсумований в шести правилах, якими я керуюсь. Чи керуються ними мої учні – це вже їхня справа.

1. Всього не зробиш сам. Треба підключати учнів до тем, які розробляв би сам, якби знайшовся час.

2. В історичній науці постійно виникають нові напрями досліджень. Найбільш здібних учнів треба заохотити до переходу на нові напрями, хоч вони часто бувають трудомісткою і невдячною справою. Якщо учні обирають непроторені шляхи самостійно, треба пишатися ними.

3. Слід вимагати від учнів, щоб вони допомагали один одному навіть тоді, коли незнайомі. Школа – це не порожній звук, зв'язок між учителем і учнем буде міцним тільки тоді, коли доповниться зв'язками між учнями.

4. Треба допомагати школі учня, тобто своїм онукам в науці.

5. Треба включати учнів у світове наукове співтовариство, починаючи цей процес з елементарного – виштовхування в іншомовне середовище. Нещодавно я здійснив поїздку в Женеву, щоб прочитати доповідь. Доповідь завчасно переклали на французьку мову і прочитали без мене, я тільки сидів, надував щоки і відповідав на запитання, які мені перекладалися. Два роки курсів з французької мови підвищеної складності, які встиг закінчити в аспірантурі, виявилися втратою часу. Без живого середовища мова в мені загинула. Але тепер для молоді є можливості живого спілкування.

6. Не треба вимагати від учнів більшого, ніж вони можуть дати. Впливати на них треба власним прикладом, а не адміністративними засобами. Ніколи не критикувати дії учнів за їх спиною. Не вступати з ними в полеміку з наукових питань, якщо розумієш, що твоїх аргументів вони не почують.

Мушу признатися, що розраховував завершити активну кар'єру, коли почну поступатися учням у науковій ефективності. Відчуваю, що стає все важче тягнути одночасно адміністративну, викладацьку і наукову роботу. Та не можна зупинитися «на ходу». Доводиться, як і раніше, жертвувати дозвіллям, хоч розумієш, що жертва вже стає безповоротною.

10. Чи можливо вивчати історію України «без брому»?

І можливо, і потрібно. Про бром написав В.Винниченко, коли зайнявся історією XVII ст. Але справжній бром довелося б вживати, вивчаючи гуманітарні катастрофи XX ст. Українці нарівні з євреями і поляками опинилися в самому центрі катастроф. Деякі історики пишуть про це з патетичним піднесенням, викликаючи іронічні посмішки вчених Заходу, які спеціалізуються на історії України. Відрадно, що віктимологічний дискурс не влаштовує представників середнього і молодшого поколінь. Це вселяє надію, що вітчизняна історія з часом стане більш оптимістичною.